

УДК 37.013.43Онацький(477.52)(09)

А. М. Никифоров

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

НИКАНОР ОНАЦЬКИЙ: БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

У статті розглянуто основні віхи життєвого шляху Никанора Харитоновича Онацького в дослідженнях освітніх діячів і науковців, проведено аналіз відповідних архівних матеріалів, виконано періодизацію життєдіяльності педагога-художника. Приділено увагу суспільно-політичним умовам в країні, на тлі яких відбувалося становлення особистості педагога-просвітителя. Також розглянуто шлях навчання: від сільської школи в Гадяцькому повіті до Імператорської Академії мистецтв у Петербурзі, схарактеризовано періоди життєдіяльності митця.

***Ключові слова:** Никанор Онацький, суспільно-політичні умови, періоди життєдіяльності, особистість педагога-просвітителя.*

Постановка проблеми. Важливого значення на шляху модернізації освіти в Україні набуває вивчення історії української культури та освіти, дослідження творчого та життєвого шляху педагогів-просвітників, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної науки та культури. До таких визначних просвітителів і педагогів першої половини ХХ ст. належить Никанор Харитонович Онацький (1875–1937). Основний життєвий шлях Н. Онацький пройшов на Слобожанщині й лише останні трагічні роки (1933–1937) минули на Полтавщині. Важливою ланкою в цьому процесі є встановлення послідовності й історичної вірогідності життєвого шляху Н. Онацького, оскільки довгий час деякі факти із його біографії замовчувалися. Актуальність теми зумовлена необхідністю визначення хронологічної послідовності життєвого шляху педагога, краєзнавця, художника, поета, громадського діяча й просвітника Никанора Онацького, який зробив вагомий внесок у розвиток освіти та культури Слобідського краю, для подальшого наукового аналізу всіх граней його творчості.

Аналіз актуальних досліджень. Н. Онацький - яскравий представник розстріляного відродження. Цей факт пояснює те, що ім'я Никанора Харитоновича Онацького довгий час замовчувалось, і лише після реабілітації у 1956 році стало можливим дослідження життєвого шляху митця. Першим дослідником біографії Н. Онацького став краєзнавець-журналіст Г. Петров, згодом його дослідження підтримали В. Граб та Б. Ткаченко, пізніше до їхньої пошукової роботи приєдналися: В. Звагельський, Г. Арєф'єва, Н. Юрченко, М. Манько, В. Скакун та інші.

В останні роки інтерес до особистості Н. Онацького помітно зростає, з'явилася ціла низка статей у періодичних виданнях – Н. Ісипчук,

Ю. Лесіної, П. Мудрик, А. Грінки, М. Петренка, Г. Хвостенка, В. Суркова та інших. Так, дійсно, у дослідженні біографії Н. Онацького простежуються значні зрушення, але деякі факти з життя митця потребують уточнення.

Метою нашої статті виступає обґрунтування періодизації життєвого шляху Никанора Онацького (1875–1937) з опорою на дослідження освітніх діячів і науковців та аналіз його педагогічної і просвітницької діяльності у найбільш плідні роки (1906–1933).

Методи дослідження. Відповідно до мети нами використано комплекс взаємоузгоджених методів: *загальнонаукових* (аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, систематизація), що дали змогу опрацювати наукову літературу, архівні матеріали, творчий доробок Н. Онацького, та *конкретно наукових* (бібліографічний, історико-хронологічний, порівняльно-зіставний, історико-ретроспективний), що забезпечили можливість простежити віхи життєвого шляху та виокремити й обґрунтувати періоди життєдіяльності Н. Онацького.

Виклад основного матеріалу. Майже все життя Н. Онацького пов'язане із Сумщиною, лише останні чотири роки провів на Полтавській землі. Народився Никанор Харитонович Онацький 9 січня 1875 року (28 грудня 1874 року за старим стилем) на хуторі Хоменки Гадяцького повіту (нині Липоводолинський район Сумської області) в селянській багатодітній сім'ї [2, 301–303]. Перші роки навчання пройшли в сільській, а потім земській школі у м. Гадяч. Рано помер батько і шістнадцятирічний Никанор з 1891 р. до 1899 р. змушений працювати на різних роботах.

На підставі дослідження літературних джерел матеріалів про дитинство і юність Н. Онацького можемо виокремити перший період життя та творчості митця: 1875–1899 рр. Характерним для цього періоду є виховання в дружній сім'ї в традиціях моралі православного віросповідання, шанобливого ставлення до культури свого народу, звичаїв, обрядів тощо; всі діти в сім'ї були талановитими: писали вірші, малювали, дівчата гарно вишивали.

Другий період життєтворчості Н. Онацького – 1899–1906 рр., розпочався з усвідомлення необхідності здобути художню професійну освіту. Потяг до малювання привів його у 1899 р. в Строганівське училище технічного малювання у Москві, але в перший же рік навчання залишив його і повернувся до України, в Одесу, де успішно закінчив Художнє училище Товариства витончених мистецтв у 1905 р., отримавши диплом вчителя малювання та чистописання. В цьому ж році продовжує навчання у вже відомого на той час живописця І. Ю. Рєпіна у Вищому художньому училищі при Петербурзькій Імператорській академії мистецтв. Саме в цей період активно співпрацював з українськими есерами, що і стало причиною трагедії всього подальшого життя Н. Онацького. Участь у політичних гуртках привернула небажану увагу влади до студента і, він змушений був покинути навчання і повернутися додому [8, 148].

Третій період життєдіяльності Н. Онацького – період становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів розпочався у 1906 р., коли він повернувся додому і почав викладати у місті Лебедині в чоловічій та жіночій гімназіях. У 1908 р. заснував і очолив національно-патріотичний гурток, який згодом стали називати «Шевченківським». Цей період завершився у 1913 р., коли Н. Онацький отримав Почесний відгук переможця харківської регіональної виставки учнівських робіт з рисунка та креслення серед учителів малювання середніх навчальних закладів. У зв'язку із цим Никанора Харитоновича Онацького, було переведено в м. Суми для викладання дисциплін з образотворчого мистецтва в освітніх закладах міста.

З 1913 р. бере початок четвертий період життя і творчості митця. Н. Онацький мешкав у Сумах і беззмінно викладав в провідних навчальних закладах Сум до 1933 р.: в реальному училищі, (нині ЗОШ №4), в якому працював і після реорганізації його в 1917 р. в трудову школу; в Сумській першій та другій жіночих гімназіях та у недільній школі малювання й живопису, створеній при другій гімназії; одночасно (з 1916 по 1918 рр.) тимчасово виконував обов'язки викладача Сумського кадетського корпусу; з 1919 р. був викладачем теорії мистецтв Сумських радянських командних курсів РСЧА (РККА), а потім в Сумській військовій школі до 1924 р. (пізніше інститут артилерії) та 44-х радянських піхотних курсів Червоної Армії імені Щорса. З 1925 р. викладав теорію мистецтв у Сумському педтехнікумі, а з його реорганізацією в інституті соціального виховання (на базі якого виник педагогічний інститут імені А. С. Макаренка) – в інституті з 1929 р. до кінця навчального 1933 р. У 1928 р. заснував першу в Сумах художню студію, був її першим викладачем живопису, рисунку, теорії мистецтв [6, 213–282].

Одночасно з педагогічною діяльністю проводив велику просвітницьку і культурно-освітню роботу. З 1917 року був членом всеукраїнського товариства «Просвіта», разом з Олександром Олесем заснував його сумське відділення, яке згодом очолював Н. Онацький (1917–1932). 1925 р. організував комуну «Новий світ» у с. Ворожба Лебединського району [5, 9]. 1 березня 1920 р. отримав призначення на посаду завідувача художньо-історичного музею і став його фундатором [1, 5]. Згодом у своєму нарисі про музей Н. Х. Онацький писав: «Протягом 7 років існування музей провів велику роботу по збиранню і консервації музейних цінностей на Сумщині. Можна сказати, що за цей час музей зібрав і зберіг найбільші й найкоштовніші колекції... Головним гаслом у роботі було як можна більше зібрати й зберегти від загибелі» [7, 12]. Н. Онацький брав участь в археологічних експедиціях Миколи Макаренка в Охтирці, Славгороді, Тростянці тощо (1923–1929 рр.).

У 1926 р. на пленумі Всеукраїнського Археологічного Комітету при Академії Наук Н. Онацького обрано уповноваженим з охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи на Сумщині; у 1927 р. присуджено

звання кореспондента Українського Комітету охорони пам'яток культури при «Укрнауці УРСР» [10, 8–9]. Але таке патріотичне ставлення до української національної культури привернуло увагу органів ДПУ, що нагадали Н. Онацькому про колишню участь в організації українських есерів ще в Петербурзі. Бурхлива просвітницька діяльність з яскраво вираженим національним спрямуванням не пройшла непоміченою, і як результат – перший допит у Сумському відділі ДПУ. Никанор Харитонович вимушений у 1928 р. виступити у Сумській газеті «Плуг і молот» із публічною заявою про вихід із лав Української партії революціонерів-соціалістів (УПРС): «...порвавши з нею (УПРС) як ідеологічні, так і формальні зв'язки. З того часу я незмінно працюю в галузі радянської культури й освіти...» [8, 153]. Ненадовго переслідування призупинилися, але з кінця 30-х рр. ХХ ст. життя Н. Х. Онацького погіршилося у зв'язку з політичними репресіями. Не зважаючи на складне становище, Н. Онацький продовжив наукові дослідження з історії та теорії образотворчого мистецтва України, свідченням цьому є праці: «Старовинні кахлі Сумщини», «Українська порцеляна», «Межигірський фаянс», «Українське гутне скло» та інші, що були опубліковані 1931 р.

З надією позбутися переслідувань Н. Онацький переїхав до Полтави у 1933 р. [4, арк. 72] і почав працювати у Полтавському краєзнавчому музеї, де відбувся перший арешт. У 1934 році Н. Х. Онацький знаходився сорок сім діб у Харківському обласному відділі ДПУ в справі музейних працівників, серед яких були професори С. Таранушенко та П. Жолтовський, які були вислані в табори, а декого, у тому числі й Н. Х. Онацького, звільнили [4, арк. 24].

Уже в березні 1935 р. його звільнено з роботи як колишнього есера-націоналіста, і у липні цього ж року відбувся другий арешт. Неочікувано, 2 червня 1936 р. справу Н. Х. Онацького було припинено [4, арк. 192] і його було звільнено з-під варті, але не надовго. 4 вересня 1937 р. відбувся третій арешт Никанора Харитоновича, а 23 листопада він був розстріляний за сфабрикованою справою [4, арк. 129]. Лише у 1959 р. Н. Онацького було реабілітовано посмертно, що уможливило дослідження його життєдіяльності.

Таким чином на підставі аналізу основних подій життя та творчості Н. Онацького можемо зробити підсумок щодо періодизації його життєвого шляху.

I – період дитинства та юності (1875-1899), коли була отримана початкова освіта в сільській і повітовій земській школах Гадяцького повіту, а також праця на різних роботах з шістнадцятирічного віку.

II – період професійного навчання (1899–1906), коли відбувається усвідомлення необхідності професійної освіти, здійснюється навчання у Строганівському училищі технічного малювання в Москві, отримується диплом вчителя малювання і чистописання Одеського художнього училища Товариства витончених мистецтв, розпочинається художня

професійна освіта в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв (із політичних причин не зміг закінчити курс навчання).

III – період становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів (1906–1913), зокрема: початок педагогічної діяльності в Лебедині (викладання в жіночій і чоловічій гімназіях), участь у художніх виставках, публікація віршів у літературних збірниках, створення патріотичного гуртка, початок краєзнавчої та етнографічної діяльності.

IV – період розвитку ідей просвітництва та педагогічної майстерності в Сумах (1913–1933), зокрема: викладацька робота в провідних місцевих закладах освіти і просвітницька діяльність як голови сумського осередку «Просвіта» (1917–1932) та директора СХІМ (1920–1931), організація і проведення виставок, відкриття художньо-історичного музею (СХІМ), створення експозицій, ініціація краєзнавчих та етнографічних експедицій, публікація наукових праць.

V – період призупинення професійної й творчої діяльності з огляду на переслідування та арешти (1933–1937), коли з метою уникнення політичних переслідувань здійснюється переїзд до Полтави і з'являється короткотермінова робота у якості заступника директора Полтавського краєзнавчого музею (1935), відбувається низка арештів (1934, 1935, 1937) та розстріл за сфабрикованою справою (1937).

На підставі системно-хронологічного підходу та аналізу основних подій життя і творчості Н. Онацького за допомогою низки критеріїв (суспільної зумовленості, діяльнісно-практичного, ціннісно-мотиваційного) III і IV періоди його життєдіяльності визначено як найважливіші і піддано ретельному розгляду. Саме у третій період (1906 – 1913) відбувалось становлення педагогічних та культурно-просвітницьких пріоритетів Н. Онацького. У межах цього періоду виокремлено два етапи: перший – (1906–1908) – актуалізації ідей народної школи та формування моделі культурно-просвітницької діяльності в умовах суспільного протистояння; другий – (1908–1913) – розвитку ідей національної школи та розширення культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького. IV період – (1913–1933) – період розвитку ідей просвітництва та педагогічної майстерності Н. Онацького також слід розподілити на два етапи: перший – (1913–1917) – інтеграції активної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького в дореволюційній системі освіти; другий – (1917–1933) – пристосування інтенсивної педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н. Онацького до суспільно-політичних умов радянської системи освіти.

Висновки. Отже, дослідження українськими науковцями життєвого шляху та творчої спадщини Н. Онацького, як і багатьох інших незаслужено забутих педагогів, стало можливим лише після проголошення незалежності України. Відтак, життєвий шлях, педагогічна та просвітницька діяльність Никанора Харитоновича Онацького проходили в умовах боротьби за українську просвіту, за національне відродження, за

вдосконалення української культури та освіти на тлі складних суспільно-політичних змін, особливо показовим у цьому аспекті був четвертий період, що закінчився трагічно, адже Н. Онацький жив і діяв в історичному контексті боротьби за українську просвіту і, безумовно, як визначна особистість, небайдужа до долі своєї країни, не міг не сприйняти ідеї передової інтелігенції і не включитися в процеси удосконалення української культури та освіти, за що і заплатив своїм життям.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо у вивченні багатоаспектної діяльності Никанора Харитоновича Онацького, оскільки проведене дослідження передбачає подальший пошук літературних джерел та архівних матеріалів і здійснення їх ґрунтовного наукового аналізу та систематизації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арєф'єва Г. Злочин, якого небуло / Г. Арєф'єва // Червоний промінь. – 1995. – № 7 (4136). – С.5.
2. Білоусько О. А. Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ ст.) / О. А. Білоусько, Є. П. Єрмак, В. Я. Ревегук. – К. : 2006. – С. 301– 303.
3. Граб В. Покликаний служити людям / В. Граб // Наук. – док. сер. «Реабілітовані історією» у 27 т. / редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. : Полтавська область: 7 т. – Кн. 5 / упоряд. О. А. Білоусько. – Київ–Полтава, 1992. – С. 89 – 92.
4. Державний архів управління Служби безпеки України Полтавської області (далі ДА СБУ ПО). – Спр. 2859-с., Т.2, 192 арк.
5. Звагельський В. Нове про Никанора Онацького : 65 років тому було відкрито унікальний історичний об'єкт / В. Звагельський // Уик-енд. – 1994. – № 42 (21–27 октябрю). – С. 9.
6. Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга перша (1655– 1919) / М. О. Манько. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2007. – 442 с.
7. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею / Н. Онацький. – Суми. – 1927. – С. 12.
8. Реабілітовані історією : [у 7 т.]. – Сумська область – (Наук. – док. сер. «Реабілітовані історією» : у 27 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). – Кн. 1 / редкол. : Рубанов О. В., Гончаров О. І., Мамін Б. І., Самойлікова Г. П. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. – С. 148–155.
9. Ткаченко Б. І. Погром : Документальний нарис / Б. І. Ткаченко. – Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2010. – С. 282 – 364.
10. Ткаченко Б. І. Никанор Воскреслий / Б. І. Ткаченко // Україна. – 1988. – № 35. – С. 8– 9.

РЕЗЮМЕ

Никифоров А. Н. Никанор Онацкий (1875–1937). Биографический очерк.

Статья посвящена периодам жизни и творчества Н. Онацкого, которые определены автором на основании анализа исследований ученых, изучения соответствующей литературы и архивных материалов. Автором выделено четыре периода жизнедеятельности Н. Онацкого: первый период – детства и юности (1875–1899); (детство, юность; желание учиться: начальное образование в сельской и уездной земской школах Гадячского уезда); второй период – профессионального обучения (1899–1906); осознание необходимости образования, обучения, выбор профессии: неоконченная учеба в Строгановском училище технического рисования в Москве, диплом учителя рисования и чистописания Одесского художественного училища товарищества изящных искусств, попытка получить художественное профессиональное образование в Петербургской Императорской академии искусств (по политическим причинам не смог окончить курс обучения); третий период – становления педагогических и культурно-просветительских приоритетов (1906–1913); начало педагогической деятельности в Лебедине (преподавание в женском и мужском лицее), участие в художественных выставках, публикация стихов в литературных сборниках, создание патриотического кружка, начало краеведческой и этнографической деятельности; четвертый период – развития идей просветительства и педагогического мастерства (1913–1933); в Сумах (1913–1933) преподавательская работа в ведущих заведениях образования, просветительская (председатель сумской организации «Просвита» (1917–1932), организатор проведения выставок, основатель Сумского художественно-исторического музея (СХИМ), создатель экспозиций, организатор краеведческих и этнографических экспедиций, директор СХИМ (1920–1931), издавал научные труды; пятый период – завершения профессиональной и творческой деятельности (1933–1937); вынужденный переезд в Полтаву, должность заместителя директора Полтавского краеведческого музея (1935), череда арестов, расстрел по сфабрикованному делу (1937).

Большое внимание уделено автором социально-политическим условиям в стране, на фоне которых происходило становление личности педагога-просветителя. Также рассмотрен путь обучения: от сельской школы в Гадячском уезде до Петербургской Императорской Академии искусств.

Ключевые слова: Никанор Онацкий, общественно-политические условия, периоды жизнедеятельности, личность педагога-просветителя.

SUMMARY

Nikiforov A. Nicanor Onatsky (1875–1937). Biographical sketch.

The article analyzes educational research workers and scientists of life course Nicanor Kharytonovych Onatsky. The main factors were determined that contributed to the formation of the ideological position of teacher-artist. The main attention is given by author to the socio-political conditions in the country, against which was becoming a person of the teacher-educator. Chronologically traces the major milestones of the life and work of the teacher-artist, the peculiarities of education, described the period of study, established stages of educational activities: Lebedinskiy period (1906–1913) and Sumy period (1913–1933). Also described arrests, denunciations brought excerpts from the interrogation and exact date of execution; processed and confirmed information published by scientists, researchers materials State Archive of the Security Service of Ukraine (SSU DA) in Poltava region.

Basic life N. Onatsky held in Slobozhanschyna and only the last tragic years (1933–1937) passed in Poltava. It was in Poltava, where Nicanor Kharytonovych tried to escape from persecution, there were three arrests and executions. For rigged affair November 23 he was shot by order of the top three in the management of the Extraordinary Commission of Internal Affairs (ECIA) in Poltava region. The indictment stated that he was "recruited Mayfetom in Poltava nationalist counter-revolutionary nationalist organization that trained personnel for the armed uprising in the country." In 1959, rehabilitated posthumously.

Thus, N. Onatsky lived and worked in the historical context of the struggle for Ukrainian education and, of course, as a personality, indifferent to the fate of his country could not accept the idea of progressive intellectuals and not to engage in the process of improving Ukrainian culture and education. The author focuses on education and educational, cultural and local history of Nicanor Onatsky in the context of national culture and education in Slobozhanschyna. Therefore, the life, teaching and educational activities Nicanor Kharytonovych Onatsky held in the struggle for Ukrainian lumen, for national revival for improving Ukrainian culture and education in the difficult social and political change.

Key words: *Nicanor Onatsky, sociopolitical environment, periods of vital activity, personality of the teacher and educator*